

USTAMA XARAJATLARNING NAZARIY-IQTISODIY MAZMUNI VA ULARNI HISOBGA OLISHNING USLUBIY ASOSLARI

Jamoliddinova Surayyoxon Sardorbek qizi

Buxgalteriya hisobi yo'nalishi M-03-25 guruh magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ustama xarajatlarning nazariy-iqtisodiy mazmuni hamda ularni hisobga olishning uslubiy asoslari atroflicha tahlil qilingan. Maqolada jarayonida ustama xarajatlarning korxona faoliyatidagi o'rni, ularning ishlab chiqarish xarajatlari tarkibidagi ahamiyati va iqtisodiy natijalarga ta'siri yoritib berilgan. Shuningdek, ustama xarajatlarni to'g'ri taqsimlash va hisobga olishda qo'llaniladigan mavjud usullar tahlil qilinib, ularning afzallik va kamchiliklari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ustama xarajatlar, ishlab chiqarish xarajatlari, xarajatlarni taqsimlash, tannarx, boshqaruv hisobi, moliyaviy natijalar, hisobga olish usullari.

Kirish. Ustama xarajatlar korxona faoliyatining uzluksiz va samarali tashkil etilishini ta'minlovchi muhim iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Ular bevosita mahsulot ishlab chiqarish jarayonida aniq bir mahsulot turiga to'g'ridan-to'g'ri bog'lanmagan bo'lsa-da, ishlab chiqarish jarayonining amalga oshirilishi uchun zarur bo'lgan umumiy xarajatlarni ifodalaydi. Shu sababli ustama xarajatlar ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish, boshqarish va nazorat qilish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, korxonaning umumiy iqtisodiy samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Korxona faoliyatida ustama xarajatlarning o'rni, avvalo, ishlab chiqarish jarayonining moddiy-texnik, tashkiliy va boshqaruv jihatlarini qo'llab-quvvatlash bilan belgilanadi [1]. Bunday xarajatlarga ishlab chiqarish binolarini saqlash va ekspluatatsiya qilish, ishlab chiqarish uskunalarining amortizatsiyasi, yordamchi xodimlar mehnatiga haq to'lash, energetika, aloqa, ta'mirlash xizmatlari va boshqa

umumishlab chiqarish xarajatlari kiradi. Ushbu xarajatlar bo'lmagan taqdirda ishlab chiqarish jarayoni to'liq yoki samarali amalga oshirilishi mumkin emas. Demak, ustama xarajatlar korxona faoliyatining "infratuzilma asosini" tashkil etadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida ustama xarajatlarning ahamiyati ularning mahsulot tannarxini shakllantirishdagi ulushi orqali namoyon bo'ladi. Amaliyotda ustama xarajatlar ko'pincha bevosita xarajatlarga nisbatan ikkilamchi ahamiyatga ega deb baholansa-da, zamonaviy sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlarida ularning ulushi tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, texnologik jihatdan murakkab, avtomatlashtirilgan va bilimga asoslangan ishlab chiqarish turlarida ustama xarajatlar umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining salmoqli qismini tashkil etadi [2]. Bu holat ustama xarajatlarni to'g'ri hisobga olish va taqsimlash masalasini yanada dolzarb qiladi. Ustama xarajatlarning ishlab chiqarish xarajatlari tarkibidagi ahamiyati ularning doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarga bo'linishi orqali ham izohlanadi. Doimiy ustama xarajatlar ishlab chiqarish hajmidan qat'i nazar yuzaga keladi va korxona faoliyatining barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'zgaruvchan ustama xarajatlar esa ishlab chiqarish hajmiga bog'liq holda o'zgarib, ishlab chiqarish samaradorligi bilan bevosita aloqador bo'ladi. Ushbu tasnif ustama xarajatlarni tahlil qilish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy natijalarga ta'sir nuqtayi nazaridan ustama xarajatlar korxonaning foyda darajasi, rentabellik ko'rsatkichlari va raqobatbardoshligiga bevosita ta'sir etadi. Ustama xarajatlar noto'g'ri hisobga olingan yoki asossiz ravishda yuqori darajada shakllangan hollarda mahsulot tannarxi sun'iy ravishda oshib ketadi. Bu esa mahsulot narxining bozor talablariga mos kelmasligiga, foydaning kamayishiga va korxonaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, ustama xarajatlarni oqilona boshqarish va optimallashtirish korxona iqtisodiy natijalarining yaxshilanishiga olib keladi. Ustama xarajatlarning iqtisodiy natijalarga ta'siri, shuningdek, ularning mahsulotlar o'rtasida taqsimlanish usuliga ham bog'liq. Agar ustama xarajatlar mahsulotlar o'rtasida real ishlab chiqarish omillarini hisobga

olmagan holda taqsimlansa, ayrim mahsulotlar tannarxi asossiz ravishda yuqori yoki past ko'rsatilishi mumkin. Bu holat boshqaruv qarorlarining noto'g'ri qabul qilinishiga, resurslarning samarasiz taqsimlanishiga olib keladi. Shu bois zamonaviy buxgalteriya va boshqaruv hisobi tizimlarida ustama xarajatlarni taqsimlashda faoliyatga asoslangan hisob (ABC costing) kabi ilg'or usullardan foydalanish tavsiya etiladi.

Korxona faoliyatida ustama xarajatlarni tahlil qilish ularni qisqartirish emas, balki ularning samaradorligini oshirishga qaratilishi lozim [3]. Chunki ustama xarajatlarning mutlaq kamayishi har doim ham ijobiy iqtisodiy natija bermaydi. Masalan, texnik xizmat ko'rsatish yoki boshqaruv xarajatlarining haddan tashqari qisqartirilishi ishlab chiqarish sifati va unumdorligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ustama xarajatlarni boshqarishda "optimal daraja" tamoyiliga amal qilish muhim hisoblanadi. Ustama xarajatlarni to'g'ri taqsimlash va hisobga olish masalasi buxgalteriya hisobi va boshqaruv hisobining eng murakkab va mas'uliyatli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki ustama xarajatlar bevosita mahsulot yoki xizmat turiga to'g'ridan-to'g'ri bog'lanmagan bo'lib, ularni mahsulot tannarxiga qo'shishda muayyan hisoblash va taqsimlash usullaridan foydalanishni talab etadi. Ushbu usullarning to'g'ri tanlanishi mahsulot tannarxining aniqligini, moliyaviy natijalarning ishonchliligini va boshqaruv qarorlarining asoslanganligini ta'minlaydi.

Amaliyotda ustama xarajatlarni taqsimlashda eng ko'p qo'llaniladigan usullardan biri mehnat xarajatlariga asoslangan taqsimlash usulidir [4]. Ushbu usulda ustama xarajatlar ishchilarning mehnatiga haq to'lash summasiga mutanosib ravishda mahsulotlar o'rtasida taqsimlanadi. Mazkur yondashuv ishlab chiqarish jarayonida inson mehnati ustun bo'lgan korxonalar uchun nisbatan sodda va tushunarli hisoblanadi. Uning asosiy afzalligi hisob-kitoblarning soddaligi va buxgalteriya hisobida qo'llash qulayligidir. Biroq texnologik darajasi yuqori bo'lgan, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish sharoitida ushbu usul ustama xarajatlarning real kelib chiqish sabablarini to'liq aks ettira olmaydi, natijada mahsulot tannarxi

noto'g'ri shakllanishi mumkin. Yana bir keng tarqalgan usul mashina-soatlar yoki uskunalar ishlash vaqti asosida taqsimlash usulidir. Bu usulda ustama xarajatlar ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan uskunalar va texnologik jihozlarning ishlash davomiyligiga bog'liq holda taqsimlanadi. Ushbu yondashuv kapital sig'imi yuqori bo'lgan tarmoqlar, masalan, mashinasozlik, metallurgiya yoki kimyo sanoati uchun nisbatan aniq natijalar beradi. Afzalligi shundaki, ustama xarajatlarning asosiy qismi aynan uskunalardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan hollarda tannarxni yanada real aks ettiradi. Shu bilan birga, ushbu usulning kamchiligi mashina-soatlarni aniqlash va doimiy hisobga olib borishning murakkabligi hamda qo'shimcha axborot resurslarini talab etishidadir.

Ustama xarajatlarni taqsimlashda ishlab chiqarish hajmi yoki ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga asoslangan usul ham qo'llaniladi [5]. Mazkur usulda ustama xarajatlar ishlab chiqarilgan mahsulot birliklari soniga teng ravishda taqsimlanadi. Bu usul kichik korxonalar yoki bir xil turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi subyektlar uchun qulay hisoblanadi. Uning afzalligi taqsimlash jarayonining osonligi va hisoblashda kam xatolarga yo'l qo'yilishidir. Biroq mahsulot turlari murakkabligi va ishlab chiqarish texnologiyalari farq qiladigan korxonalarda bu usul ustama xarajatlarning haqiqiy taqsimlanishini ta'minlay olmaydi.

Zamonaviy boshqaruv hisobida ustama xarajatlarni taqsimlashning ilg'or usullaridan biri sifatida faoliyatga asoslangan hisoblash usuli keng qo'llanilmoqda. Ushbu usul ustama xarajatlarni mahsulotlarga emas, balki avvalo bajarilayotgan faoliyat turlariga bog'lab hisobga olishni nazarda tutadi. Har bir faoliyat turi uchun xarajatlar aniqlanib, keyinchalik ushbu faoliyatlardan foydalangan mahsulotlar o'rtasida taqsimlanadi. Faoliyatga asoslangan usulning asosiy afzalligi ustama xarajatlarning kelib chiqish sabablarini aniq ko'rsatib berishi va tannarxni maksimal darajada real shakllantirish imkonini berishidadir. Shu bilan birga, mazkur usulni joriy etish yuqori malakali mutaxassislar, keng axborot bazasi va qo'shimcha xarajatlarni talab qiladi, bu esa barcha korxonalar uchun ham iqtisodiy jihatdan

maqsadga muvofiq bo'lmashligi mumkin. Ustama xarajatlarni hisobga olishda normativ usuldan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu usulda ustama xarajatlar oldindan belgilangan me'yorlar asosida rejalashtiriladi va keyinchalik amaldagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslanadi. Normativ usul xarajatlarni nazorat qilish va chetlanishlarni aniqlash imkonini beradi. Uning afzalligi boshqaruv funksiyalarini kuchaytirishi va tejamkorlikni rag'batlantirishidir. Biroq me'yorlar noto'g'ri belgilangan taqdirda, hisob natijalari real holatni aks ettirmasligi mumkin. Ustama xarajatlarni taqsimlash usullarining har biri muayyan sharoitlarda samarali bo'lib, universal usul mavjud emas. Korxonaning tarmoq xususiyatlari, ishlab chiqarish texnologiyasi, mahsulot nomenklaturasi va boshqaruv ehtiyojlari taqsimlash usulini tanlashda asosiy omillar hisoblanadi. Shu sababli amaliyotda ko'pincha bir nechta usullarning uyg'unlashgan holda qo'llanilishi uchraydi.

Ustama xarajatlarni hisobga olish korxona faoliyatining moliyaviy natijalarini aniqlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim rol o'ynaydi. Amaldagi tartiblarga ko'ra, ustama xarajatlar ishlab chiqarish tannarxini shakllantirish, mahsulot yoki xizmatlar qiymatini belgilash va korxona resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlashda hisobga olinadi [6]. O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, "Buxgalteriya hisobining umumiy qoidalari" va sanoat standartlari, ustama xarajatlarni hisobga olish tartibini belgilaydi.

Amaldagi tartiblarda ustama xarajatlar doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar sifatida ajratiladi. Doimiy ustama xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar sifatida, o'zgaruvchanlar esa ishlab chiqarish hajmi yoki faoliyat turiga mutanosib hisoblanadi. Shuningdek, ustama xarajatlar mahsulotlar o'rtasida mehnat, mashina-soat yoki ishlab chiqarish hajmi kabi bazalar asosida taqsimlanadi. Kichik korxonalarda soddalashtirilgan usullar, katta korxonalarda esa faoliyatga asoslangan hisoblash (ABC) qo'llaniladi. Bu usullar ustama xarajatlarning mahsulot tannarxiga ta'sirini maksimal darajada aniqlash imkonini beradi.

Nazorat va hisobot tartibi amaldagi tartiblarning muhim qismidir. Ustama xarajatlar bo'yicha hisobotlar har oy yoki har chorakda ishlab chiqilib, kutilgan va amaldagi xarajatlar solishtiriladi. Bu chetlanishlarni aniqlash va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ko'plab korxonalarda an'anaviy usullar ustama xarajatlarni taqsimlashda ishlatiladi, bu esa mahsulot tannarxining real holatini to'liq aks ettirmaydi. Shu sababli, ustama xarajatlarni hisobga olishni takomillashtirish zarurati mavjud. Ilg'or yo'nalishlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: faoliyatga asoslangan hisoblash usulini keng joriy etish, raqamli tizimlar va ERP tizimlarini qo'llash, taqsimlash bazalarini optimallashtirish, doimiy monitoring va tahlil mexanizmlarini kuchaytirish hamda xodimlar malakasini oshirish. Ushbu yo'nalishlar ustama xarajatlarni boshqarishda aniqlikni oshirib, korxona iqtisodiy samaradorligini va boshqaruv qarorlarining ishonchliligini ta'minlaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ustama xarajatlarni hisobga olish korxona faoliyatining samarali boshqaruvi va moliyaviy natijalarni aniqlashda muhim vosita hisoblanadi. Amaldagi tartiblarda doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar, taqsimlash bazalari va nazorat mexanizmlari asosida hisob-kitob amalga oshiriladi, bu esa resurslardan samarali foydalanish va mahsulot tannarxini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, an'anaviy usullar murakkab texnologik jarayonlarda xarajatlarning real taqsimlanishini yetarli darajada aks ettirmaydi. Ustama xarajatlarni takomillashtirish yo'nalishlari, xususan, faoliyatga asoslangan hisoblash (ABC) usulini joriy etish, raqamli va avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish, taqsimlash bazalarini optimallashtirish hamda muntazam nazorat va tahlilni yo'lga qo'yish, korxona moliyaviy natijalarini realroq aks ettiradi va boshqaruv qarorlarining sifatini oshiradi. Shu tariqa, ustama xarajatlarni ilmiy asoslangan va raqamli tizim bilan boshqarish korxonaning iqtisodiy samaradorligini va raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Toshmamatov, N. Buxgalteriya hisobi nazariyasi [Matn] : darslik.- Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2019. - 376 bet.
2. A.A. Karimov, J.E. Kurbanbayev, S.A. Jumanazarov, Buxgalteriya hisobi: Darslik /; - T.: "Iqtisod-Moliya", 2019. 624 b.
3. Yusupova M.B, Soliev B.K. Moliyaviy hisob. Ma'ruzalar kursi. – Andijon: Andijon muhandislik – iqtisodiyot instituti, 2006. – 227 b.
4. Pardayev AX, Pardayeva ZA - Boshqaruv hisobi - Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
5. G'ulomov S.S., Abdukarimov A.M. - Buxgalteriya hisobi - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2021.
6. KarimovA, Islomov F, Avloqulov A. Buxgalteriya hisobi.-T: «Sharq» NMAK, 2004.-93 b.
7. Tashnazarov S.N.. Boshqaruv hisobi. Ma'ruza matnlari. SamISI, 2010. - 260 b.